

БОРБЕ У ДОЛИНИ ИБРА И ЗАПАДНЕ МОРАВЕ
(8. новембар - 19. децембар)

t

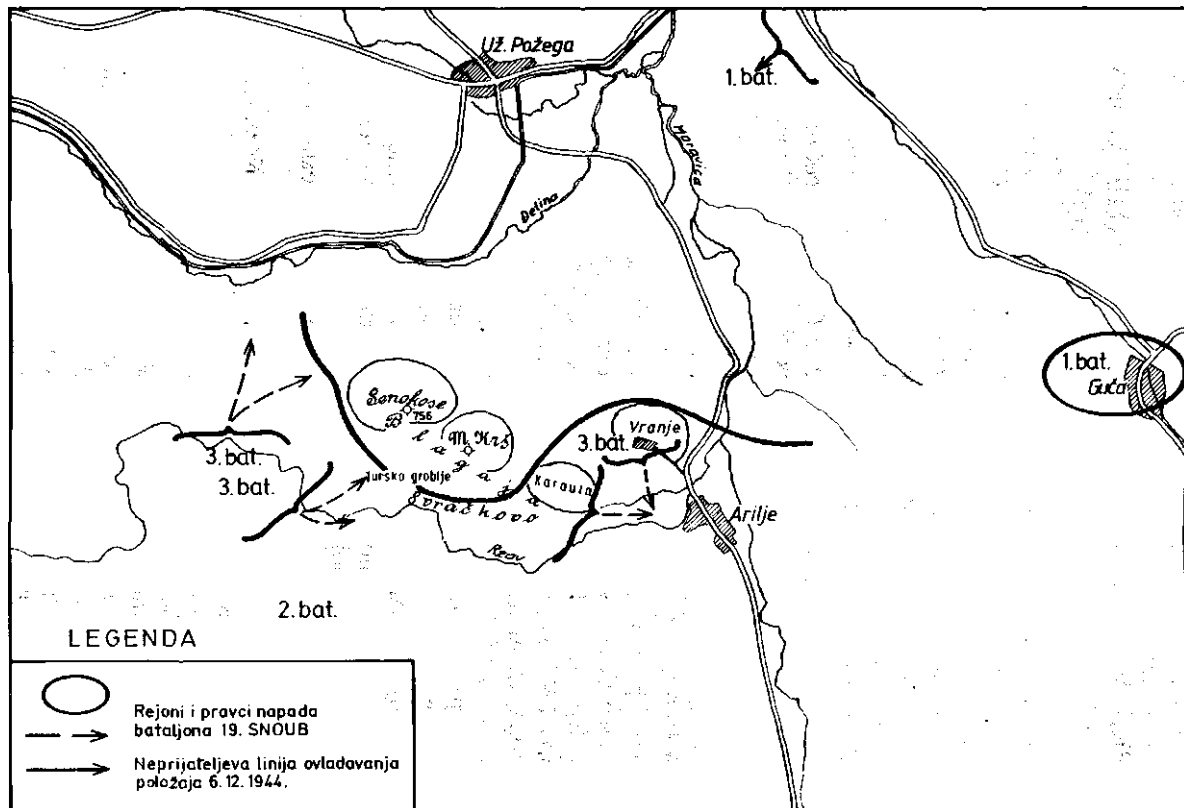
У време док су јединице НОВЈ у Србији, посебно у североисточним деловима, потпомогнуте јединицама Црвене армије бележиле крупне резултате, део знатних немачких снага стационараних у Грчкој, био је принуђен на извлачење и повлачење на север, комуникацијама које су за њих у Македонији и Србији биле веома несигурне. Зато је немачка Врховна команда оружаних снага у директиви команданту Југоистока за вођење борбе и извођење покрета, односно држања територије Хрватске, Црне Горе, северне Албаније и Србије, од 5. октобра 1944, наредила Групи армија »Е«¹²⁷⁾ повлачење моравско-вардарском долином.

Ради обезбеђења десног бока од напада јединица НОВЈ и Црвене армије, немачке снаге су појачане у Македонији, посебно у источним крајевима, а истовремено су биле планиране и операције којима би јединице НОВЈ, њихове главне снаге, одбацила од наведене комуникације, како би извлачење прошло са што мање војничких губитака.

У Грчкој су се у то време налазиле следеће немачке снаге у јачини:

- пет армијских корпуса (22, 68. и 91, односно Команда источног Јеџеја и Команда Крита);
- око 40 самосталних батаљона;
- око 100 обалских батерија,
- 50.000 припадника разбијеног »Luftwaffe«;
- око 40.000 припадника такође разбијене немачке ратне морнарице или укупно око 440.000 војника, и
- 21. брдски армијски корпус, у северној Албанији, који је сгављен под команду Групе армија »Е«

¹²⁷⁾ »Група армија Ђ' у телеграму Ia. . . од 5. октобра 1944, обавестила је да ће почетак напуштања борби у Грчкој уследити вероватно 7.10; Оп. цит. »Ратни дневник Команде Групе армија »Ф« за 5. октобар.

Борбе на положају Крстац; 6. децембар 1944.

У Србији се, у То време, налазила немачка Армијска група »Фелбер« и друге немачке јединице, с којом је на основу директиве од 5. октобра требало да се повеже Група армија »Ек.

Почетком октобра 1944, с обзиром на развој војно-политичке ситуације и када су ослобођени Врање, Лесковац, Ниш и Крушевац, уместо повлачења вардарско-моравском комуникацијом, Групи армија »Ек« је наређено да пређе на вардарско-ибарски правад. У исто време у Краљеву*²® отпочела је концентрација немачких снага које заједно са преосталим четничким јединицама треба да буду обезбеђење. Улогу специфичне оперативне заштитнице приликом повлачења ове велике немачке армијске групе долином Ибра, а затим Западном Моравом и преко Дрине, добио је немачки 34. армијски корпус.

У саставу 34. корпуса, после прегруписања крајем октобра, у тзв. западноморавском полукругу,¹²⁹⁾ налазиле су се следеће непријатељске снаге:

- на десном одсеку: од села Ковача до села Милочај - 13. и 14. СС брдски ловачки пук 7. СС дивизије »Принц Еуген«; 749. пешадијски пук 117. ловачке дивизије и Борбена група »Биргемајстер«;

- на средњем одсеку: од Котленика до реке Чемернице - Борбена група »Фишер«, и

- на левом одсеку: од реке Чемернице до села Видова - 724. пешадијски пук, 654. артиљеријски пук, један ПА дивизион, батаљон пољске жандармерије »Данијел«, 1001. тврђавски батаљон, батаљон морнара и једна чета тенкова, обједињени под командом штаба 104. ловачке дивизије.

Снаге НОВЈ у овом делу западне Србије биле су следеће:

- 23. српска дивизија, на линији село Видово - село Пријевор - село Вранићи, под чијом командом се налазио и Чачански партизански одред »Др Драгиша Мишовић«;

- 17. источнобосанска дивизија, на линији Мојсиње - Бресница - Бумбарево Брдо;

- 2. пролетерска дивизија, источно од Краљева, односно на линији: село Витановац - село Врба;

- штаб 14. корпуса НОВЈ, у Крагујевцу.

¹²⁸⁾ »Наше здружене снаге морају да лете према северу, да се ешелонирају према истоку, при чему долази до јаког мешања. Снаге барона фон Милера, које су код Краљева у кружној одбрани, трпе јак притисак«; Оп. цит, за 23. октобар.

¹²⁹⁾ Детаљније о томе видети: Ослободилачки рат народа Југославије, књ. 2, стр. 377.

Снаге Црвене армије чинили су:

- 51. пук 93. стрељачке дивизије, према селу Прељине;
- 41. и 524. пук 233. стрељачке дивизије на Котленику и према селу Врба;
- артиљеријске јединице у селу Врањешу, и
- штаб 68. стрељачког корпуса, такође у Крагујевцу, с обзиром на то да је координисао дејства са штабом 14. корпуса НОВЈ.

Ове јединице Црвене армије и НОВЈ нису успеле да у првој декади новембра, и поред снажних покушаја, одбаце немачке снаге са комуникација долином Ибра, односно Краљево - Чачак, и даље према Ужицу, с обзиром на то, да су немачке снаге, пристизањем појединих делова Групе армија »Е« стално јачале, како бројчано, тако и у погледу ратне технике и опреме.

Ради појачања притиска на немачке снаге, Главни штаб НОВ и ПО за Србију, по наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ, упутио је, 8. новембра, 45. српску дивизију у Ваљево, а 25. српску у рејон Краљево. Прва је имала задатак да спречи евентуални покушај пробоја немачких снага правцем Ужице - Ваљево, а друга - да преузме део фронта који је држала 2. пролетерска дивизија.

Двадесет и пета српска дивизија тада је бројала 13.738¹³⁰⁾ бораца, наоружаних са преко 10.00 пушака (маузерки, британских, совјетских, италијанских и бугарских), 2.000 аутомата, 130 пушкомитраљеза, 20 тешких митраљеза, 50 ПТ пушака и 50 минобацача, с незнатним транспортним средствима и преко 500 коња.

Деветнаеста српска бригада, после мобилизације и попуне, имала је четири батаљона (од којих је 4. задржан у Пожаревцу), чету ПТ пушака, батерију минобацача од 120 мм, вод за везу, пратећи вод, интендантуру, санитет, и др., укупне јачине 4.579 бораца.

С обзиром на војне успехе које је 25. дивизија имала у Стигу и како је 14. корпус НОВЈ седиште свога штаба пребацио у Параћин, а касније у Крагујевац, а 23. дивизија већ раније је упућена у сектор Чачка, 16. и 18. бригада добиле су задатак да избију на комуникацију Чачак - Ужичка Пожега

¹³⁰⁾ Из прегледа бројног стања људства, стоке и возила јединица под командом Главног штаба НОВ и ПО за Србију, 18. новембра 1944; Зборник НОР, том I, књ. 15, док. 27.

и да је заузму, а 19. бригада на комуникацију Краљево - Тр-стеник. Циљ оваквог заузимања положаја био је да у садејству са 2. пролетерском дивизијом, изврши обухват непријатеља на што ширем рејону, а да га затим сужавајући обруч што пре униште.

У време од 29. октобра - 1. новембра, 2. пролетерска дивизија водила је тешке борбе код Краљева против Немаца, а јединице 23. српске дивизије на просторији Чачак - Г. Горијевница. На сектору Чачка налазила се и 17. источnobосанска дивизија. Како је у то време дошло до измена неких совјетских јединица, фронт код Краљева се претворио у одбрану достигнутих положаја. Како су наше дивизије држале фронт, свака у својој зони, дужине по 20 км јединице 34. немачког корпуса су активном одбраном успеле да омогуће повлачење зачелних јединица Групе армија »Е«.

На положајима северно од Чачка 3. октобра вођене су борбе и против преосталих четничких групација, а у томе је био ангажован и Чачански партизански одред »Др Драгиша Мишовић«. На положајима код Чачка налазила се и 1. југословенска бригада,¹³¹⁾ док су делови 93. дивизије Црвене армије већ заузеле Љубић.

На простору дуж Западне Мораве и у долини Ибра непријатељске снаге су представљале изузетно јаку војничку групацију. Само у Краљеву било је сконцентрисано 8.000 немачких војника.

У Крагујевац је 19. бригада стигла 10. новембра, уморна али расположена због доброг пријема на који је наилазила током дводневног марша.

После напорног марша батаљони 19. бригаде били су размештени: 1. у Мрсаћу, 2. у Корману, а 3. батаљон у Јовановцу. У центру Крагујевца свирала је војна музика. Борци 19. бригаде су марширали једном страном улице, а руске - другом. Црвеноармејци су имали тешко наоружање, али и камиле - којима су се чудили и дивили како грађани Крагујевца тако и борци 19. бригаде. Јер, највећи број камиле је тада први пут видео у животу.

Али, како се једна немачка групација пробила преко Ужичке Пожеге до Ужица и с обзиром на стање које је вла-

Прву југословенску бригаду формирану у СССР, 1. јуна 1944. углавном су чинили заробљеници, односно припадници оних јединица које су Немци мобилисали на окупираном делу Југославије, ради дејстава на источном фронту. Ова бригада се по доласку у Југославију 6. октобра 1944. налазила под командом 23. NOV дивизије.

дало на сектору Чачак - Краљево, штаб 14. корпуса НОВЈ је ујутру, 12. новембра упутио 25. дивизију на нови положај. Борци 19. бригаде маршевали су правцем Крагујевац - Краљево, како би са 16. и 18. бригадом ојачала притисак на немачке снаге, а од 2. пролетерске дивизије преузела део фронта на левој обали Западне Мораве, на сектору Клупе - Мала Борча - Витковац - Чукојевац - к. 251.¹³²⁾

Одмах по доласку и запоседању новог положаја, штаб бригаде је извршио распоред, образовао бригадну резерву и предузео мере како би прикупљањем војно-обавештајних података дознао о непријатељу основне ствари: распоред, јачину снага и намере.

У то време је концентрација немачких снага у Краљеву повлачењем делова са Косова и Санцака, нарасла на 14.000 војника, наоружаних лаким и тешким тенковима и артиљеријом различитог калибра.

На сектору Чачка 10. новембра налазило се 15.000 немачких војника и око 1.000 белогардејаца, са 90 борних кола и 15 тенкова.

Наређење о покрету 19. бригаде написано је 11. новембра, у 09.00 часова. Тога дана је на сектору Чачка и Краљева завладало затишје (смањена је активност артиљерије), што је штаб 14. корпуса НОВЈ оценио као припрему за предстојећи напад. Деветнаеста бригада је усиљеним маршем дошла прво у рејон Груже, одакле су послате извиднице према Книћу, а извршено је и осигурање сва три батаљона. Сви положаји су одмах почели да се уређују за противтенковску одбрану, посебно на најпогоднијим местима за вођење противоклопне борбе. То је била добра мера одбране, јер је непријатељ претходног дана чинио брзе испаде борним колима и тенковима.

Тога дана, 12. новембра и 45. дивизија је запосела сектор Ваљева, који пре тога није био брањен.

У време када је 19. бригада стигла на нове положаје, непријатељ је држао све објекте у непосредној близини комуникација, и северно од пута Чачак - Пожега - Ужице, у местима Главајско Гробље, Алаучко брдо, Острвица, Јелен До, Бакионица итд. У Ужицу је имао јако обезбеђење, не рачунајући и

¹³²⁾ У изводу из Операцијског дневника Главног штаба НОВ и ПО за Србију од 16. октобра - 10. новембра 1944. пише да је већ 8. новембра 25. дивизија дошла у сектор Краљева:

»Б. - Сектор Краљева:

а) XXV дивизија на линији: М. Борча - Чемерница - с. Витановац - Западна Морава»; AVII, к. 181, р/б. 8/6.

снаге које су се налазиле у Пожези, јачине 3.000 - 4.000 војника, добро наоружане. На најповољније положаје Немци су поставили своје батерије различитог калибра, које су доминирале над комуникацијама и обезбеђивале саобраћај који се одвијао из правца Краљева за Чачак, односно Ужице.

Добро су се утврдили и у насељеним местима, заузимајући дворишта, куће, таване, и сл. Немачке главне колоне кретале су се комуникацијом Пожега - Висибабе - Ужице.

Затишје на сектору Краљево трајало је два дана, а онда су немачке јединице, које су 16. новембра напустиле својим зачелем Косово, интензивирале свој саобраћај долином Ибра и Западне Мораве. Како је главни задатак штабова 14. корпуса НОВЈ и 68. стрељачког корпуса Црвене армије био да не дозволе непријатељу пробијање на запад, донета је одлука да се главним правцем удара наше снаге усмере на комуникацију Ужице - Пожега, код железничке станице Јемничка, у непосредној близини Пожеге. Споредни правци удара су одређени код Чачка и Краљева.

У таквој ситуацији је штаб 25. дивизије 19. бригаду пребацио у сектор села Врба, а 16. и 18. задржао између река Груже и Западне Мораве. Напад на Краљево је био планиран за 19. новембар, али тога дана је 19. бригади издато наређење да пресече комуникацију Краљево - Чачак. Заправо, 19. бригада је и даље остала на десној обали Западне Мораве, ради извршавања заједничких задатака са 2. пролетерском дивизијом.

»Према новонасталој ситуацији, а по наређењу штаба 14. корпуса НОВЈ (радиограмом наређење), наша дивизија добила је задатак да постави две бригаде на линију Витановац - Трговиште - В. Градина (к. 590) - Тавничка Глава (к. 461) - Марино Брдо (к. 670) и с тога правца активним дејством пресече непријатељску одступницу на комуникацији Краљево - Чачак. Трећа наша бригада, тј. са једном бригадом остати и даље на сектору Врба - Драгосавци ради заједничког садејства са снагама II пролетерске дивизије и јединицама Црвене армије.«¹³³⁾

За новодошле борце, без борбеног искуства и само после месец дана напорне обуке и маршевања, прве борбе биле су велико искушење:

¹³³⁾ Из наређења штаба 25. дивизије од 19. новембра 1944. штабовима бригада за пресецање комуникације Краљево - Чачак, Зборник НОР, том I, књ. 15, док. 34.

»Наши батаљони налазили су се код села Врбе, када је по нама почела да туче немачка артиљерија, са положаја које нисма одмах открили. Било је страшно слушати фијуке граната... Мораву смо форсирали преко понтона, које су поставили руски инжењери. Пуцало је и праштало, али ја помислих: да нам је овакав један мост, код нас на Млави, крај нашег Рашанца... «¹³⁴⁾

»По форсирању Мораве и пребацивања на десну обалу код села Врбе, неколико дана смо држали положаје и водили борбу са непријатељем. Ту ми је било прво ватрено крштење. Као младим и неискусним борцима било нама је врло тешко. Једва смо се сналазили у тим првим борбеним окршајима са до зуба наоружаним вермахтовцима. Моја јединица је имала и прве губитке, од нас нових: три друга су погинула, а шест рањено... «¹³⁵⁾

»Још код Витановца, док нисмо прешли Мораву, наилазимо на свеже хумке погинулих из 18. бригаде. Закопани су испод дрвореда јабука, крај пута. Скрећемо на Чукујевце, па на Мораву«.¹³⁶⁾

Деветнаестог новембра у 22.45. две бригаде су добиле задатак да заједно са јединицама 2. пролетерске дивизије форсирају Ибар, пресеку комуникацију Краљево - Косовска Митровица и Краљево - Чачак и да се споје са деловима 223. дивизије Црвене армије код Мусине Реке. Шеснаеста и 18. бригада тада су се налазиле на сектору Стубал - Ново Село - Вранеше, те је требало да се пребаце на сектор Матарушка Бања - Замчање - Маглић - Добре Стране.

На сектору Западне Мораве у то време су се налазиле четири непотпуне немачке дивизије: 117, 297, 104. и »Принц Еуген«, као и 99. пук 1. алпијске дивизије, односно у ширем рејону: село Врба - Витановац - Опланићи - Љубић - Јелен До, с јачим обезбеђењем у Ужицу.

Операција на фронту Краљево - Ужице започела је практично 18. новембра, када су наше снаге напале непријатеља у рејону Ужичке Пожеге, како би пресекла његово одступање ка Вишеграду.

Двадесетог новембра распоред наших снага био је следећи: у сектору Ужице - 45. српска дивизија; у сектору Чачка

¹³⁴⁾ Из казивања Видоја Јовановића, борца-везисте вода за везу штаба 19. бригаде; изјава код аутора.

¹³⁵⁾ Из казивања Светозара Пауновића, борца 3. чете 3. омладинског батаљона; изјава код аутора.

¹³⁶⁾ Из казивања Војислава Јонкића, борца 3. чете, 3. вода 2. батаљона; изјава код аутора.

- 23. српска и 17. источнбосанска дивизија, и у сектору Краљево - 2. пролетерска дивизија (која је држала линију Врпска Ада - село Врба - Зава (к. 550) - Матаруге и 25. српска дивизија, на линији: Мала Борча - Чемерница - Витановац - Западна Морава.

Тога дана, нешто после 08.30 часова 19. бригада је отпочела покрет правцем: с. Грачац - Жуњевац - Палеж - с. Каменица - с. Шошаница - Брезна. Њен задатак је био да са сектора Шошаница - Брезна напада комуникацију Краљево - Косовска Митровица, на делу Маглић - с. Церје.

По доласку на одређени сектор, и непосредно после усиљеног марша, 19. бригада је одмах из покрета кренула у напад на непријатеља, који се налазио на комуникацији и управо на сектору Маглић - Церје имао знатне снаге.

Тих дана је 25. дивизија контролисала непријатељске снаге на просторији: Оштрица (к. 802), јз. од с. Вујетинци - Галовић - Клик (к. 603), јужни део села Бумбарево Брдо (к. 255) - Доња Бресница - Вољавча - Прљуше (к. 268) - Лађевци - Витковац (к. 260) - к. 261. Највећа групација немачких снага била је у Лађевцима, чије су батерије биле распоређене у доњем деду села, уз комуникацију. У Лађевцима су били смештени и штаб немачког пука, болница, комора и знатан део моторизације.

У Краљеву су се још увек налазиле исте снаге, уз појачани саобраћај из Рашке, а затим ка Чачку.

У селу Бумбарево Брдо Немци су извршили страшне репресалије, побацивши у бунаре стрељане сељацима.

Распоред 19. бригаде, после три дана жестоких борби, био је следећи: 1. багаљон - село Брезна, 2. батаљон - заселак Шошунце и 3. - у Каменици. Тога дана је ради координације дејстава у захвату комуникација Врњачка Бања - Краљево и Рашка - Краљево, 25. дивизија стављена под оперативну команду 2. пролетерске дивизије. Штаб 2. пролетерске је 19. бригади одмах издао следеће наређење:

»Ваша 19. бригада налази се на сектору: с. Шошунце - с. Брезна са задатком да се на сектору с. Маглић - с. Церје - комуникација у Ибарској долини, постави и заједно са нашом 6. бригадом која је на сектору: с. Замчање - Добре Стране, исту (комуникацију, п.а) онемогући својим оруђима и рушењем за употребу непријатеља!«¹³⁷⁾

¹³⁷⁾ Из наређења штаба 2. пролетерске дивизије од 23. новембра 1944. године штабу 25. дивизије за рушење комуникације Рашка - Краљево; Архив VII, к. 733, рег. бр. 15/1.

У прилогу наређења су биле дате шифре, план радио-везе, време одржавања везе, итд. а писало је и следеће:

»Сад баш добисмо писмо од ваше 19. бригаде. Између осталог она нам пише да јој је потребна 'маузерова' муниција, као и муниција за енглеско оружје, а такође и муниција за минобацаче. Такође пишу да имају 25 пушкомитраљеза 'брно', али за њих немају шаржере. Организујте попуну из ваше бојне коморе муницијом и минама, као и шаржерима!«¹³⁸

Ноћу 23/24. новембра 19. бригада је заједно с јединицама 2. пролетерске дивизије прешла Столове и напала комуникацију Краљево - Ушће, на линији с. Замчање - с. Церје. На дужини од око 23 километара отпочела је жестока борба са деловима немачких јединица које су се очајнички пробијале према северу, ка Краљеву.

Борбе су биле тешке и на стотине немачких возила остало је на комуникацији, изложено ватри бораца 2. пролетерске дивизије и 19. бригаде. Целог дана, 24. новембра, на сектору од Добрих страна до села Замчања водила се борба, у којој су Немци користили и своје тенкове типа »тигар«, а и остала тешка оруђа. Под заштитом аутоматске ватре и својих топова један воз, који није могао да се пробије, вратио се назад и спас нашао у тунелу испод Јерининог града испод Маглића, старе српске средњовековне тврђаве, а други је био заплешен:

»Моја чета је нападала железничку станицу Полумир. Из правца Рашке, према Краљеву, дошао је један немачки воз, који је превозио војнике из Грчке. Успели смо да савладамо немачко обезбеђење воза. Запленили смо много ратног материјала. У возу су се налазили и италијански ратни заробљеници, близу 200, транспортовани заједно са немачким војницима. Било је 20 руских војника, такође ратних заробљеника. Италијани су наставили даље, а Руси су једва дочекали да ступе у наш 3. омладински батаљон. У моју чету су одређена три Руса, срећом - сва тројица минобацачлије, те су нам помагали при руковању минобацачима, а многе су и обучавали. Руски војници су остали са нама до краја рата.«¹³⁹

У раним јутарњим часовима, 24. новембра штаб 25. дивизије добио је наређење да се пребаци на десну обалу Западне Мораве, на положаје јужно од Краљева, тј. да изврши пробој непријатељске одбране на одсеку: Мали Врх - Чукојевац.

¹³⁸) Ибид,

¹³⁹) Из казивања борца Стојадина Драгуљевића; изјава код аутора.

Тога дана је 19. бригада још увек била на обронцима Столова, оријентишући се према непријатељу који је држао положаје у Чави, испред Рибнице, у Крушевици и на просторији Матарушке Бање:

»19. српска бригада са своја три батаљона налази се у селу Каменица - с. Брезна - М. Церје. Четврти батаљон ове бригаде налази се у Пожаревцу, са задатком мобилизације коња за дивизију!«¹⁴⁰⁾

»У широј околини села Брезна заузесмо положаје. Ја сам припадао 2. чети 2. батаљона. Ми млађи, гледамо старије борце, оне који су у бригади од њеног формирања, заузимамо положаје онако како они раде. Користимо њихова тактичка и борбена искуства... Ноћу, низ стрме падине и честар силазимо скоро до саме пруге и чекамо док стигну немачки камиони, који се крећу путем на левој обали Ибра. Нападнемо их и по извршењу задатака враћамо се назад. На овом простору Немци нису имали истурене положаје по косама и брдима, већ су колоне обезбеђивали тенковима, који су пратили колоне... Уништавали смо и пругу, дизали увис мостове. Један, који су минирали пролетери из 2. пролетерске, пао је у набужали Ибар и целом конструкцијом лежи у реци. Пентрамо се преко делова који виरे из воде и прелазимо на леву обалу... «¹⁴¹⁾

Идућег дана, 25. новембра, штаб 14. корпуса НОВЈ је наредио 25. дивизији да се пребаци на десну обалу Западне Мораве и преузме положај који је држала 2. пролетерска дивизија, тј. да са положаја јужно од Краљева, изврши пробој непријатељске одбране на сектору Мали Врх - Чукојевац.

До овог наређења, северозападно од 19. бригаде налазила се 2. пролетерска дивизија, а 16. и 18. биле на положајима од Чукојеваца до Марковог Брда, тј. у симетрали река Гружа и Западна Морава, тако да је 25. дивизија била развучена на фронту који је обухватао више од 40 километара.

»Пред вече, 25. новембра, наша 3. чета северно од села Полумир набаса на одбегле четника. Вешто се прикривајући, били су ступили у наше редове, а онда добро наоружани - побегли, и то када нам је било најтеже. Чак су нам сада пружи-

140) Из извештаја штаба 25. дивизије од 24. новембра 1944. о распореду својих јединица, Зборник НОР, том I, књ. 15, док. 64.

141) Из казивања борца Војислава Вуковића; изјава код аутора.

ли жесток отпор. Бесни на њихов поступак, а и зато што нам је било жао оружја које смо им дали, успели смо да их све похватамо и дамо на преки војни суд. Нисмо имали милости према издајницима... «¹⁴²⁾

С обзиром на ново заузимање положаја наших јединица, а и пошто је немачки 34. армијски корпус извршио свој задатак - прихват и зачеља Групе армија »Е«, ноћу 27/28. новембра непријатељ је хитно напустио Краљево. Седма СС дивизија је пребацила своје снаге на леву обалу Ибра, порушила мостове и отпочела евакуацију. Борбена група »Фишер« је код Мрчајеваца имала јаке положаје, а Чачак је бранила 104. дивизија.

Двадесет и седмог новембра у 11.40 штаб 19. бригаде је добио наређење за прелаз преко Ибра, на сектор Крушевица - Замчање. Време је било кишовито, а задатак је био да заједно са 3. бригадом 2. пролетерске држи мостобран, све до пребацивања 16. и 18. бригаде, како би се прешло на затварање јужног дела Краљева.

Двадесет осмог и ноћу 28/29. новембра Краљево је било ослобођено. Те ноћи су 19. и 18. бригада прешле Ибар код Матаруга и наставиле ка Каони. Двадесет и пета дивизија, којој је оперативно била потчињена 3. бригада 2. пролетерске дивизије, усмерена је преко Јелице, ка Овчару и Моравици.

Прелазак преко Ибра уследио је после дводневне борбе у којој је уништена одсечена непријатељева група. Том приликом је убијено 1250 непријатељевих војника, уништено преко 200 моторних возила, заплењено око 1.000 пушака, »шараца« и друге опреме и наоружања.

Двадесет и осмог новембра у раним јутарњим часовима штаб 19. бригаде је известио 25. дивизију да су се непријатељеве заштитнице повукле са сектора Церје - Маглић у правцу Краљева. Непријатељ је рушио мостове на комуникацијама и зарушавао тунеле приликом одступања. На погодним местима је постављао и минска поља. У даљем извештају је речено:

»Садашњи положај непријатељске заштитнице нам је непознат, али је вероватно на линији Конарево, наслањајући се на Карапанцу - Чикаковац«. ¹⁴³⁾

Непосредно по пријему овог извештаја штаб 25. дивизије је наредио 19. бригади.

¹⁴²⁾ Из казивања Светозара Пауновића, борца 3. чете 3. батаљона; изјава код аутора.

1«) Архив VII, к. 1089, рег. бр. 30/21.

»19. српска бригада (уколико није добила неки други захтев од мајора Трнавца) кренуће наступним маршем правцем: Станча - Властелица, преко Јелице планине и избити југоисточно од Чачка, тежећи пресјећи комуникацију Краљево - Чачак, а према процјени ситуације код Чачка, нападати и сами Чачак. Тежити да што пре избије на напред наведену просторију!«¹⁴⁴⁾

Истом наредбом 18. бригади је наређено да изврши бочни марш правцем: Матаруге или Замчање - Прагорелица - Премећа - Раинац, наслањајући се на десни бок 19. бригаде, са којом треба да се повеже и концентрише на комуникацију Краљево - Чачак. Батаљон 16. бригаде попуњава положаје које су држале совјетске јединице југоисточно од Краљева, те садејствује са 2. пролетерском дивизијом и врши напад на Краљево.

Али, како је Краљево ослободила 2. пролетерска дивизија, наше јединице су кренуле у општи напад. Двадесет и пета дивизија је избила на линију Лазац - Каона - Горњи Дубац - Пропљеница. Штаб 14. корпуса НОВЈ је упутио 2. пролетерску десном, а 17. источнобосанску левом обалом Западне Мораве - ка Чачку; 23. и 45. дивизија водиле су борбу код Ужичке Пожеге.

»Вашу 19. бригаду упутили смо за Горњи Дубац - Пропљеницу и на том сектору се са њом повежите и ставите је под вашу команду.«¹⁴⁵⁾

Истог дана, у 10.00 часова, штаб 25. дивизије је својим бригадама издао нову наредбу: 18. бригади је наређено да што пре избије на линију Лазац - Каона и ухвати везу са 19. бригадом, која се налазила на положајима лево од ње и којој је већ штаб 2. пролетерске наредио да избије на поменути положај. Дивизијску резерву чинила је 16. бригада.

Упоредо са разбијањем немачких снага, 19. и 18. бригади је наређено да рашћишћава терен од заосталих четничких група.

Током овог наступног марша командант 19. бригаде је предузео све мере обезбеђења, а посебно у вези са наиласком на минска поља. Непријатељ је минирао практично све: од комуникација и мостова до сеоских кућа. Посебно су у инжи-

¹⁴⁴⁾ Ибид

¹⁴⁵⁾ Из наређења штаба 2. пролетерске дивизије од 29. новембра 1944. штабу 19. српске бригаде да уђе у састав 25. дивизије, Архив VII, к. 1089, рег. бр. 31-1/2.

њеријском смислу била уређена утврђења - бункери, испред којих је непријатељ копао траншеје, осигуравао стражарска места, постављао жичане препреке.

»Снега још није било. Падала је ситна киша, а јутра су била магловита. Пред вече, у наш штаб батаљона дође једна жена и каза команданту да се недалеко од нас налази кућа, а у њој око четрдесетак Немаца. Командант одреди 1. чету, а командир Јосипу Варги нареди покрет у 01.00 часова.

Био сам у 1. десетини 2. вода и кретали смо се у колони један по један. Ишао сам одмах иза десетара, а за мном моји сељаци Светислав Стевић и Светислав Обрадовић. По мраку смо прегазили речицу, јер је мост био срушен. После 2 часа пешачења наиђемо на живу ограду једне велике простране ливаде потпуно четвртастог облика. Жива ограда је била с обе стране, а поред десне и један путић, који у мраку нисмо видели, јер смо се кретали уз живицу, по левој страни.

Убрзо наиђемо на једну немачку траншеју, у којој није било војника. Наставимо даље по магли и мраку и дођемо до прве жичане препреке, висине од метра и по. Иза жице су била три бункера. Командир вода је сваки пут, када смо наилазили на нешто сумњиво, наређивао да залежемо, да се притајимо и осматрамо.

Командир позва најближег борца, те отпузаше напред. Бункери су били празни, па кренусмо даље. Тако дођемо до још једне живе ограде, тачно на супротној страни од нашег полазног положаја. Тада ме командир, као курира, посла до командира чете, да му изнесем ситуацију.

Почео сам да се враћам и стазом поред бункера дођем до капије, те са ливаде изађем на пут. Али, уместо да кренем десно, ударим лево, јер сам баш у том тренутку чуо неко котрљање камења. Помислих да су то наши из 1. вода, па пођем право. После десетак корака распознам силуету немачког стражара. Притајим се, али иза мене зачујем ларму коју су правили наши, те стражар повиче 'Халт!' Наши заупуцаше, а Немац отрча назад. И ја се окренем, дођем до командира вода и рапортирам да сам наишао на стражара. Објасним да се кретао по неком зарушеном зиду, висине преко пола метра.

Убрзо цео вод крене за мном, путем, али ударимо нешто лево од стражарског места. Почело је да свиће, али магла постаде још јача. Ми напредујемо опрезно, идући од дрвета до дрвета, које користимо као природне заклоне.

Био сам далеко испред, те први дођем близу куће. Немци су већ били испред ње, монтирали минобацаче и чекали. Убрзо поче њихова палба.

Командир вода нареди да се рокирамо десно, те тако вод оде до порушеног зида. Лежао сам поред једног великог дрвета, а Немци су у магли назирали његову силуету, те тукли по њему. Срећом, доста високо.

Како је Немцима недостајало мина, то се палба прореди. Пузећи кренем за мојима, који су доста одмакли, јер је командир вода наредио да се зађе иза куће. У том жицу прескочи један огроман немачки пас и шчепа ме за ногу. Окренем се и кундаком га опалим по глави, али он не пушта моју ногу. Изнаг моје главе фијучу меци, али ја наставим и дођем до порушеног зида. У том ме неколико руку повуче и тада опазим моје, и десетара 2. десетине Банковића како је нагазио на пса, нишани и убија га.

Од минобацачке ватре је тешко рањен наш командир вода, а из борбе га је извукао Светислав Обрадовић, носећи га на лећима. Нисмо имали више муниције, па нам је наређено да се повучемо. Идуће ноћи кућу и све Немце ликвидирали су 1. и 3. вод. Ово немачко упориште и наш 2. вод би уништио, да смо детаљно били упознати са тереном¹⁴⁶.

Тридесетог новембра, у 21.30, 19. бригада је добила наређење да заједно са осталим јединицама крене у напад на Ужичку Пожегу. Бригада је одмах кренула у покрет, јер су се немачке снаге брзо повлачиле пред нашим, трепећи велике губитке. Нарочито је велики отпор пружала немачка 104. дивизија пред јуришима бораца 2. пролетерске дивизије приликом наступања ка Чачку.

Правац маршевања 19. бригаде ишао је од Каоне ка Гучи, и даље, у случају повољног развоја ситуације низ Крвавичку реку - Горобиле, ради садејствовања осталим јединицама при нападу на Пожегу. Било је, затим, предвиђено да настави, ако Пожега буде брзо заузета, правцем Рупељево - Држеник - Чајетина, како би садејствовала при нападу на Ужице.

Наредбу за ослобођење Ужица штаб 14. корпуса НОВЈ је издао 1. децембра 23. дивизији, која заједно са 25. и 2. пролетерском дивизијом треба да ликвидира непријатељске групације на комуникацији и просторији Чачак - Пожега.

Тог истог дана је 25. дивизија добила задатак да пресече поменути комуникацију и садејствује у ослобађању Чачка, по-

¹⁴⁶ Из казивања Драгољуба Јовића, борца 2. вода 1. чете 4. батаљона; изјава код аутора.

сле чега треба да настави наступање правцем Годовик - Градина - Ужице и учествује у ослобађању Ужица.

Другог децембра пред вече сва три батаљона 19. бригаде запосела су положаје на просторији Доњи и Горњи Дубац - Вучковица. Штаб бригаде је одмах 2. батаљон упутио правцем, Дубац - Ивањица - Градина како би разбио четничке групе које су се ту појавиле, да их одбаци и омогући несметана дејства на комуникацији Чачак - Ужице.

»Пролазак Калабићевих, Трифуновићевих и Раковићевих четника из околине Ваљева и Чачка кроз моравички крај остао је у ружном сећању грађанима, нарочито сељацима. Села су потпуно опљачкана. Калабићевци су имали много новаца и куповали су све што су могли да носе. Други су узимали сами. Одводили су без милости волове и кола, ухрањене свиње и остало. У хроници Средње Реке запиано је о тим данима и ово:

»- Народ бежи од кућа. Ствари од вредности и стока су у шуми. Постојала су два већа логора: у Доловима и испод Велике ливаде. Карактеристичан је био пролазак четника под Раковићевом командом. Четници су залазили кроз село и пљачкали су све што им се свидело.... «¹⁴⁷⁾

Трећег децембра је 19. бригада ушла у Гучу и даље надирала према Пожези. Истог дана увече, у 20.40 добила је наређење да с једним батаљоном у Ариљу избије на Годовик, како би овладала положајем Годовик - Вајзовина (к. 389) и онемогућила непријатељу да запоседне ове положаје. Тако му је, у ствари, спречила даље извлачење према Ужицу. Како се у то време није располагало детаљнијим подацима о позицији непријатеља, то је 19. бригади наређено:

»Уколико је непријатељ већ посео ове положаје, тежити овладати овим положајем и на њима се добро утврдити. Батаљон у Гучи задржати, а са батаљоном који се креће правцем Каона - Ивањица тежити што брже избити преко Градине у Ариље!«¹⁴⁸⁾

Трећег децембра, после краћих али тешких борби, борци 19. бригаде су ослободили Ивањицу и Ариље. За то време је 16. бригада надирала ка Овчару, а 18. нападала Крстац. Непријатељ је држао своје снаге на просторији Овчар - Крстац - Милићево Село - Годовик, све до Рога.

147) Детаљније о овоме видети: »Ивањица - хроника моравичког краја«, група аутора, Београд, 1972, стр. 482.

148) Из наређења штаба 25. дивизије од 3. децембра 1944. штабовима бригада да онемогућавају извлачење немачких снага у правцу Ужица, Зборник НОР, том I, књ. 15, док. 128.

»Пред напад на Вране, заменик команданта нашег батаљона, капетан Божидар Гајић Кулак извиња терен на коме се налази група кућа и у њима утврђени Немци. Ми смо на положају, а борци онако у шињелу, залежу у снег. После извесног времена, пошто је капетан Гајић упознао борце са детаљима напада, крећемо у напад. Затим јуришамо. Отвара се ватра из свих оруђа. Немачка одбрана је исувише јака, па се повлачимо.

Поново крећемо у напад, а наш капетан иде право, пркоси мецима који фијучу. Нама наређује да залежемо, а он и даље усправан. После борбе га питам зашто тако јуриша, а он одговара да сваки метак не погађа«. ¹⁴⁹⁾

»Бесни борба целе ноћи. Село Вране, изнад Ариља, стално прелази из руке у руку: час гас заузму Немци, али ми у једном силовитом јуришу одбацимо противника и заузмемо село. Сельак, Брана Животић, у највећем жеку борбе, док су меци звиждали све ближе, хтеде да заузме бољи заклон. Таман да се склони иза једне велике шљиве, кад га закачи метак. Сутрадан је издахнуо у болници, у Гучи. Био је млад. И први који је погинуо из наших Шапина... «¹⁵⁰⁾

Ноћу 2/3. децембра, по ослобођењу Чачка, непријатељ је панично одступао према Ужицу, и левом и десном обалом Западне Мораве. Двадесет и пета дивизија се својим предњим деловима налазила пред комуникацијом Пожега - Ужице, те је 4. децембра, нешто иза подне, добила задатак да њене бригаде што пре пребаци на комуникацију Ужице - Вишеград, како би брзим, маневром одсекла непријатељеве гарнизоне у Пожеги и Ужицу, а потом приступила ликвидацији.

Заправо, у времену од 1 - 4. децембра, 16. бригада води тешке борбе са непријатељем, разбијајући прво у Гучи непријатељске четничке банде, а потом Немце. Четвртог децембра је освојила Крстац, али и сама трпећи губитке. Према Крстацу је из Драгачева преко реке Бјелице, оријентисана и 18. бригада.

Четвртог децембра 2. батаљон штаб 19. бригаде је задржао у Ариљу, 1. у Гучи, као дивизијску резерву и осигурање

¹⁴⁹⁾ Из казивања борца Бранислава Радојковића, из 2. вода пратеће чете 3. батаљона; изјава код аутора.

¹⁵⁰⁾ Из казивања Љубомира Митровића, борца минобачачке чете 3. батаљона; изјава код аутора.

болниде, а 3. батаљон се кретао од Ивањице за Ариље, правцем Каона - Ивањица - Ариље.

Тачно у поноћ 4/5. децембра 19. бригада је добила задатак да с 1. батаљоном (из Ариља) крене према Пожеги, те да у нападу на овај град садејствује 18. бригади. Други батаљон је и даље задржан у Гучи, а с трећим, ослонцем на Ариље, да истури делове на к. 647. на Градини. Штаб 16. бригаде се усиљеним маршем пребазио преко Моравице и избио на комуникацију Пожега - Ужице, тј. на железничку пругу на одсеку Сврачково - Горјани. За одржавање везе са штабовима дивизије и другим бригадама, поред курира и патролама, од 19. бригаде је добио и једну радио-станицу.

На левом крилу положаја које је држала 19. бригада налазе се јединице 18, а на десном - јединице 2. пролетерске дивизије. У наређењу бригадама штаб 25. дивизије је прецизирао и остале елементе:

»Рањенике до 6. о. мј. упућивати у Гучу, а од 6. о. мј. у Чачак, уколико се друкче не нареди.

Исхрана јединица вршиће се на терену заплијеном од непријатеља (бити опрезан од затроване хране), добровољним прилогом, реквизицијом и конфискацијом од народних непријатеља.

Напомињемо да се извјештаји редовно шаљу, како је то раније наређено штабу дивизије, како би штаб дивизије могао правилно руковати јединицама и операцијама. Скреће се пажња на подношење тачних и потпуних извјештаја. Имајте стално ситуацију у рукама и увида у ситуацију. Услијед активности непр. арт. и минобацача повећати будност.¹⁵¹

Петог децембра бригаде су кренуле да пресеку комуникацију Ужице - Вардиште, на одсеку Биоска - Кремна. Претходна два дана 19. бригада је водила тешке борбе са Немцима на комуникацији Чачак - Пожега, код села Марковица. Али, када је 6. децембра непријатељ поново овладао положајима на Крстацу, закључно до к. 621, где је и заноћио и где му је ујутро 7. децембра пристигло појачање у јачини једног пука из Пожеге, а исто тако и положајима на левој обали Моравице, од Турског гробља - Клика, 19. бригада је држала положаје на левој обали Моравице. Два батаљона су запосела линију Вране - Караула - Поглед - Ариље, док се батаљону у Гучи прикључио и 4, који је управо стигао из Пожаревца. Они су, та-

¹⁵¹> Наређење штаба 25. дивизије од 4. децембра штабовима бригада за напад на Пожегу, Зборник НОР, том I, кв. 15, док. 136.

коће, добили задатак да се пребаце на леву обалу Моравице и да осигуравају пребацивање 18. бригаде, заједно са 3. батаљоном 16. бригаде.¹⁵²⁾

Шестог децембра, касно у 22.25 штаб 25. дивизије је издао ново наређење, с обзиром на то да је у току дана непријатељ учврстио своје положаје на Крстацу, односно да је три часа раније својим предњим деловима избио на поменуто к. 621.

Штаб 19. бригаде је обавестио да се непријатељ налази на линији Турско гробље - Сврачково - Мали крш (к. 864) и проценио да ће бочним нападом непријатељ покушати да одбаци наше снаге са Карауле (к. 739) - с. Вране, односно покушати пробој у Ариље, а затим у правцу Гуче, како би створио јаке предстражне положаје око Пожеге на Крстацу.

С обзиром на то да је задатак 25. дивизије био да онемогући даље надирање правцем Крстац - Гуча и не дозволи поновни упад у Ариље, 16. и 18. бригада су добиле нове положаје за концентрацију снага, а 19. бригади је наређено:

»Са једним батаљоном поставити се на линију с. Вране - Караула - к. 502 и са тога правца онемогућити непријатељу упад у Ариље. Са друга три батаљона избити на просторију Д. Крушчица, а одатле касније са једним батаљоном избити на просторију: Видићи - Врђани - Роге, пресећи комуникацију: Врпоље - Расна и са тога правца извршити бочни напад на непријатеља који се налази на линији Турско гробље - Сврачково. Другим батаљоном избити на раскрсницу комуникација код Врпоља (к. 730), пресећи ову комуникацију и вршити притисак у правцу Ужица. Један батаљон имати у резерви на просторији Северово - Д. Крушчица, ради интервенције у том правцу. Уколико непријатеља не би било на овој линији, штаб бригаде према процени ситуације израдиће план и распоред снага. Главни задатак бригаде јесте: пресецање комуникације: Ужице - Пожега. Снаге из Гуче извршиће покрет правцем: Гуча - Михајловићи - поред школе у Миросалци - Ступчевићи - Д. Крушчица. Испитати овај пут те уколико буде могућности пребацити комору накнадно, а уколико за то не буду постојале могућности, комору ставити под команду начелника интендантуре штаба дивизије у селу Лазница. Товарна грла повести са пешадијским деловима, организовати снабдевајуће

¹⁵²⁾ у борбама које су вођене на Крстацу 5. децембра разбијени су 3. батаљон 16. бригаде и два батаљона 18. бригаде. Ове бригаде су имале осетне губитке у људству и оружју, и између осталих, погинули су: 3 командира чете, један комесар чете, изванредан број водника и десетара, а био је ранен и заменик команданта 3. батаљона 16. бригаде.

јединице од војника из комора и радних водова... XIX српска бригада одржаваће везу десно са XVI српском бригадом и са штабом дивизије. Лево повезивати се са јединицама наше војске, уколико се од неких буде налазила на сектору око Ужица. Поред одржавања везе са куририма, одржавати је са патролама... «¹⁵³⁾

У току ноћи 6/7. децембра непријатељ је правио испаде.

По паду мрака 8. децембра 16. бригада је запосела положаје на простору Вирово (к. 319) - Соколовина (к. 575), са задатком да се не упушта у јаче борбе, него припремајући се за активну одбрану да сачека док непријатељ буде напуштао Пожегу, те да одмах наступа ка њој.

Друге две бригаде, 18. и 19. треба да врше притисак на непријатеља на међупростору: Вране - Збојштица и да пресеку комуникацију Пожега - Љубић и Ужице - Љубић, како би се непријатељу у исто време онемогућавало одступање из Ужица.

На сектору 25. дивизије налазио се и Ужички партизански одред, који је оперативно био потчињен штабу 2. пролетерске дивизије и који је такође вршио притисак према Ужицу.

Немачке групације против којих су јединице НОВЈ водиле борбе у долини Ибра и Западне Мораве биле су врло слабог борбеног морала, одржаваног само надом, с главним циљем, да дођу у границе Трећег Рајха. Располагали су мањим количинама бензина од потребног, а и то је распоређивано само тешким возилима, док су лакша уништавали, пазећи да то војници не примете. Оскудевали су у одећи и храни, а и односи међу старешинама су били пољуљани. Било је много опијања међу војницима, честих туча и тотално неповерење у пропагандну и могућу употребу новог оружја.¹⁵⁴⁾

Била је то, у ствари, велика група очајника која је све више постојала свесна праве ситуације, бојећи се тренутка када ће бити убијени, рањени или заробљени.

Ситуација код четника била је још гора. Безидејни, без правог разумевања ситуације, без оружја, али гајећи бесмис-

¹⁵³⁾ Из заповести штаба 25. дивизије НОВЈ од 6. децембра 1944, Архив VII, к. 1089, рег. бр. 36-1/2.

154) »Када сви Немци напусте окупиране територије, Немачка ће почети да употребљава то оружје. Прерана употреба тог оружја, кажу, могла би да нашкоди оним војницима који се налазе ван граница Рајха. По фантазирању тих немачких официра то не би били бојни отрови, него неки ултра-виолетни зраци, далекометне ракете и далекометни хици по принципу V-1 и V-2, али са већим, даљим и разорнијим дејством«; из извештаја Обавештајног центра 45. дивизије НОВЈ од 9. децембра, Архив VII, к. 1329, рег. бр. 4/3.

лену наду да ће се срести са Британцима, а затим се поново вратити у Србију - вукли су се крај немачких колона, упали у забите засеоке и малтретирали становништво.

Од 3 - 11. децембра на крстачким положајима смењивали су се јуриши и противјуриши непријатеља и бораца 16, 18. и 19. бригаде.

Једанаестог децембра, у 13.15, штаб 25. дивизије у наредби каже:

»Непријатељ врши повлачење са Крстаца у правцу Моравице. Наше јединице на том правцу овладале су крстачким гробљем«.¹⁵⁵⁾

»Немачке снаге су се после пораза на крстачким положајима повукле и на положајима северно од села Вране добро утврдиле у рововима. Аруги " 3. батаљон припремају напад на непријатеља. Око 20.000 часова - покрет. Крећемо узбрдо, северно од села Вране и после непун сат хода стижемо до коте. Немци нас надвишавају и имају бољс могућности за одбрану, али се ми прикрадамо ноћу, да их изненадимо. Распламсала се жестока борба. Ми све више стежемо обруч. Одједном се пролама команда: 'Јуриш!' Разлеже се наше громко: 'Ура-а-а!'...

Испред нас су празни ровови и тела убијених немачких војника. На брзину узимамо аутомате. Остало је и много муниције, али због темпа напада јуримо напред.

Командир 2. чете 2. батаљона, Душан Поповић наређује да што пре приђемо ближе непријатељу, јер је почео да нас туче минама. Друга удари баш крај нас, и нашем командиру разнесе ногу. Погину и неколико другова... «¹⁵⁶⁾

Истог дана делови 25. дивизије избили су на комуникацију Ужице - Нова Варош код села Збојштице, а остали на комуникацију Врхпоље - Расно - Пожега, заузимајући доминантну тачку Градина (к. 932). На десном крилу је запоседнута линија Роге - Сврачково - Караула - Врање - Јанковац - Летине - Црна стена (к. 616) на Крстацу, до Соколовине.

Штаб 19. бригаде је запосео раскрсницу код Врхпоља (к. 730) - Никојевици и 1. и 2. батаљону наредио да се добро утврди, да садејствује снагама 16. српске бригаде и врши притисак у правцу Рујевац - Поточање - Узићи. Остала два батаљона су затварала правац на путу Ужице - Нова Варош.

¹⁵⁵⁾ Из наређења штаба 25. дивизије од 11. децембра 1944. штабовима бригада за продор у правцу Пожеге, Зборник НОР, том I, књ. 15, док. 162.

¹⁵⁶⁾ Из казивања Војислава Вуковића, борца 2. чете 2. батаљона, изјава код аутора.

Штаб бригаде је проценио да у случају евентуалног напада непријатеља из Ужица, на овај положај хитно пребаци и 1. и 2. батаљон.

Одмах су успостављене везе телефонском линијом и путем радио-станице како са штабом дивизије, тако и са батаљонима.

Али, када су 12. децембра, у поподневним часовима, четири чете 16. бригаде ушле у Ужичку Пожегу, 19. бригади је послата депеша и наредба да избије на комуникацију Ужице - Доње Вардиште код Кремне, како би непријатељу пресекла одступницу. У исто време, друге две бригаде су кренуле у гоњење непријатеља у правцу Ужица у коме је непријатељ намеравао да организује предстражно обезбеђење на положајима - Видино Брдо и Узићи - Трешњица.

Губици непријатеља приликом дводневних борби у Ужичкој Пожеги износе 257 мртвих и 30 заробљених.

Тринаестог децембра непријатељ се већим делом својих снага повлачио правцем Ужице - Вишеград, посебно са својом моторизацијом, а мањим делом: Ужице - Бајина Башта. Пред 25. дивизијом и 2. пролетерском налазили су се делови разбијених »Принц Еуген« и »Скендербег« дивизије.

Продужавајући енергично гоњење, које је предузела 25. дивизија, 19. бригада је 14. децембра успела да с југа заобиђе Ужице и избије у рејон Кремне, где је вршила јак притисак на непријатеља. Тада се 18. бригада налазила у селу Здравчићи и источно од Горњана и Кошута, а 16. на Збојштици - Бела Земља и Качер. На овим положајима се развила јака борба.

Избијање у рејон Кремне 19. бригади је било, заправо, наређено 13. децембра у 05.30. Покрет је извршен усиљеним маршем, а њен 4. батаљон, који је држао положаје на комуникацији Ужице - Нова Варош, на просторији Врхопоље (к. 730) - Збојштица, сменио је један батаљон 16. бригаде.

Одмах по избијању на нови положај, батаљони су се утврдили, како би непријатељу онемогућили несметано извлачење. Команданти батаљона су наредили да се врше напади, али без непотребних губитака.

Свима је било јасно да воде борбу чији је карактер угрожавање непријатеља, стезање обруча око Ужица, односно пресецање непријатељске одступнице, чије задње делове треба сасвим уништити.

У последња два дана непријатељ је вршио жестоке нападе на положаје 4. батаљона на сектору Видино брдо (к. 773)

- Шанац (к. 823) како би одбацио наше снаге назад и јужно од Ужица. У то време је део снага (немачке 117. и 104. дивизије са 4 батаљона и око 2.000 морнара) одступао правцем Вишеград. Непријатељ, међутим, није имао офанзивне намере и његово одступање било је у ствари, јака одбрана. Зато је задатак 19. а и других бригада био да што пре избије на комуникацију Ужице - Вардиште, односно да се одсецањем непријатељевог гарнизона у Ужицу, униште све његове снаге. Борци 16. бригаде дејствовали су са Ужичким партизанским одредом и запосели комуникацију Ужице - Нова Варош и Ужице - Чајетина. Деветнаеста бригада је добила нови задатак:

»19*/бригада избиће што пре на комуникацију Ужице - В. Вардиште, код Кремне, како јој је раније било наређено. Поставити се са свим снагама на најпогоднија места и тежити пресећи непријатељу одступницу из Ужица!«^{157>}

У време када је издато наређење за гоњење непријатеља, 19. бригада се налазила на положају Чајетина - Кремна, а један батаљон је био оријентисан према Мокрој Гори. Задатак бригаде је гласио:

»Главнином својих снага гравитирати у правцу Г. и Д. Вардишта, са задатком пресијецања непријатељским заштитним дијеловима одступнице у циљу уништења. Полазна база снага за напад на Вардишта треба да буде Семегјево. Један дио снага упућивати да избије на комуникацију Бијело Брдо - Просјек. На ову комуникацију треба да избије један батаљон. Главнину снага оријентисати на непријатељски десни бок«.

»Деветнаестог децембра 1944. напали смо једну немачку колону код Мокре Горе. Наша чета је у почетку имала доста успеха, али је Немцима дошла помоћ, те су успели да нас окруже. Водила се огорчена борба, јер се Немцима журило да се колоном пробију, а ми да се извучемо из обруча. Један сат касније у помоћ нама је пристигла противколска чета нашег батаљона, те смо уз њену помоћ успели да се пробијемо. Успут смо се снабдели аутоматима и пуним реденицима«.¹⁵⁸⁾

Овде, на Мокрој Гори, жестоко се тукао и 4. батаљон и само из његове 1. чете било је шест рањених бораца.

Целог дана, 15. децембра, 19. бригада је водила жестоке борбе са немачким јединицама. Идућег дана, када су јединице 2. пролетерске и 25. дивизије овладале положајима око Ужи-

^{157>} Архив VII, к. 1089, рег. бр. 42-1/2.

^{158>} Из наређења штаба 25. дивизије од 16. децембра 1944. године; Архив VII, к. 1089, рег. бр. 43/2.

ца, савладавши спољни појас одбране, отпочео је напад на град.

Шеснаестог децембра, до 17.00 часова Ужице је било ослобођено, а непријатељ је нагнао да се повлачи према Вишеграду. Тога дана је штаб 25. дивизије наредио бригадама да убрзају гоњење.

Главнина непријатељевих снага Ужице је напустила у току ноћи 15/16. децембра. Напуштање је изведено таквом брзином да је непријатељ успео да се одвоји од наших снага, које су га гониле фронтално, што је критички указао штаб 25. дивизије у једној наредби од 16. децембра, у 21.00 часова:

»Спор маневар наших јединица, неодлучност појединих команданата, несхватање главних задатака наших јединица, све је то ишло у прилог непријатељу и омогућило му несметано повлачење, тј. благовремено повлачење. Недовољна будност наших јединица које су фронтално нападале и гониле непријатеља такођер је један од пропуста«. ¹⁵⁹⁾

Штабу 19. бригаде је замерено извесно задржавање бригаде на јужној страни Ужица, којој је покрет био паралисан изузетно лошим временским условима и многим набујалим потоцима и речицама. У последње време 19. бригада је имала губитака од артиљеријске и минобацачке ватре противника. Зато су борци почели да воде већу бригу приликом кретања у зони артиљерије. На положајима се одмах укопавало, мада се том приликом није смело држати кругих положаја и линијских распореда. Због сталних јуриша и напредовања више су коришћени природни заклони. Продори су вршени увек мањим снагама, али добро наоружаним деловима. С обзиром на постављања минских поља, велика пажња је посвећена заштити од нагазних мина.

Сваком извршавању задатака штаб бригаде је приступао систематски и увек када су прилике дозвољавале правио се план напада. То је посебно чињено по избијању на комуникацију Вардиште - Вишеград, а и у Вишеграду. Ниједан батаљон није нагомилавао снаге, а покрети су вршени уз истурање патрола.

Када је 17. децембра штаб 14. корпуса НОВЈ ¹⁶⁰⁾ наредио својим јединицама форсирање Дрине, борбена група »Харт«,

¹⁵⁹⁾ Ибид.

¹⁶⁰⁾ На основу наређења Врховног штаба НОВЈ, 3. децембра 1944. расформирани су 13. и 14. корпус НОВЈ, а од њихових јединица - 17. и 18. дивизије, односно 23, 25. и 45. дивизије формирана је Јужна оперативна група, која је била под командом Главног штаба НОВ и ПО за Србију, а касније под командом 2. армијом. Од 1. јануара 1945. НОВ и ПОЈ је реорганизован у Југословен-

која је организовала прихват 91. и 21. армијског корпуса, који су се из Санцака повлачили преко Вишеграда, проширила је мостобран код Вишеграда до Добруна. Непријатељ је, за то време, већ био запосео линију: Бијељина - Јања - Браћево - Козлук - Зворник - Дрињача - Власеница. Непријатељско зачеље се тада налазило у с. Шепак, а на правцу Зворник - Козлук био је изгубљен контакт с њим.

Дрину су прво прешле јединице 17. источnobосанске дивизије у времену од 15 - 17. децембра код Бадовинаца; ноћу 17/18. децембар у рејону Курјачица и 45. српска дивизија, а сутрадан и 23. дивизија. Коначан прелаз преко Дрине је завршен 27. и 28. децембра, преласком јединица 25. дивизије.

Припреме за прелазак, у источну Босну 19. бригади наређене су 18. децембра:

»19. српска бригада - Прикупиће снаге и извршити покрет са бригадом 20. о.мј. у 7 сати правцем: Чајетина - Ужице - Паниковица, правцем за 18. бригадом и размјестити се на просторију од с. Стојановићи - до Ваљева, дуж комуникације«. ¹⁶¹⁾

Осамнаеста бригада је кренула дан раније и марширала правцем Пожега - Косјерић - Стојановићи - Ваљево.

Штаб 19. бригаде је предузео све мере, како у вези с бочним осигурањем и истурањем патрола, тако и осматрања неба, премда се непријатељева авијација скоро више није појављивала. Команданти батаљона су водили бригу да се борци припреме за дуги дневни марш. Приликом покрета застанци су давани сваких 50 минута. Вођена је брига и о правилној исхрани. Придржавале су се строге конспиративне мере покрета, тако да су борцима наредбе за маршевање дате непосредно пред полазак.

Све ове припремне мере и током покрета допринеле су да се јединица врло брзо прикупила и кретала се у складу са предвиђеним планом.

У Косјерић су батаљони стигли истог дана, пред вече и после дан одмора уследила је 22. децембра у 15.00 часова нова наредба за покрет. Тога дана је командант Јужне оперативне групе издао наређење 23, 25. и 45. дивизији да униште непријатеља који је посео линију Ковиљача - Зворник - Дрињача, с којим су већ у прве борбе ступиле ноћу 18/19. децембра две бригаде 23, односно 45. српске дивизије.

ску армију, чије су 1, 2. и 3. у завршним операцијама дејствовале на савско-панонском, а 4. ЈА на јадранско-приморском правцу.

¹⁶¹⁾ Из заповести штаба 25. дивизије, на основу депеше 14. корпуса НОВЈ 18. децембра 1944, у 15.20 часова, Архив VII, к. 1089, рег. бр. 44-2/2.

Из Косјерића је настављено за Ваљево, где је заноћила на просторији Равње - Бранговићи - Дегурићи. Други дневни марш извршен је идућег дана, до Осечине, а онда су опет наступиле припреме за предстојеће акције.

У то време су многи родитељи, посебно сељаци из млавских села, кренули за својим синовима, носећи по старом српском обичају, дарове - чутурицу са препеченицом и торбе пуне печења, сира и гибаница. Долазак родбине је био тако учестао, да су ови сусрети реметили одржавање војничког реда, премда је битно утицао на дизање морала код бораца. Ипак је штаб Јужне оперативне групе био принуђен да у неколико махова интервенише и предузима опсежне мере безбедности ради сигурности цивила који долазе на фронт:

»19. бригада да постави стражу на мосту који је удаљен од села Осечине око 3 километра са правца Ваљева. За руководиоце страже одредити одговорног друга који ће пред штабом одговарати за исправност вршења службе. На мосту не дозволити ниједном рођаку партизана прелаз, већ уколико има ствари за свог рођака који се налази у партизанима, нека исте ствари преда Команди места Ваљево, која ће даље транспортовати исте адресанту«.¹⁶²⁾

Бригаде 25. дивизије тада су имале следећи распоред: у Ваљево се налазила 18, у Осечини 19, а у Завлаки - 16. Горња наредба се односила и на 18. и 16. бригаду, па се строго инсистирало да »уколико дођу фамилије бораца наше дивизије, примити дарове које су оне доставиле и најсавесније их доставити адресанту (борцу) коме су дарови донети«.

Неколико дана раније се преко Дрине пребацило и око 8.000 четника,¹⁶³⁾ који су имали намеру да нападну Тузлу, те тако везали добар део јединица НОВЈ за себе, а Немцима омогућили извлачење на север. Четничке банде су биле подељене у две колоне: десна је продирала долином реке Спрече, преко Живиница ка Тузли, а лева - између Бурђевика и Лукавца.

У тој ситуацији штаб Јужне оперативне групе је наредио да се 45. дивизија задржи у рејону Козлука, ради сарађивања и реорганизације јединица, а да 23. дивизија убрза марш ка Тузли. Тога дана, 26. децембра, 25. дивизији је наређено да се пребаци на леву обалу Дрине.

162) Из акта штаба 25. дивизије од 26. децембра 1944, Архив VII к. 1089, рег. бр. 40/4.

163) Била је то групација тзв. Српског ударног корпуса југословенске војске у отаџбини, састављена од четника и недићеваца, под командом Недићевог

* команданта жандармерије, генерала Радовановића.

У току 27. децембра 18. бригада је већ била у Зворнику, а 16. је марширала од Лознице ка Малом Зворнику. Тога дана отпочело је и пребацивање у источну Босну и 19. бригаде, код места Курјачиде.

»Зима је, дан је ведар, зубато сунце залази иза хоризонта босанских планина. Врхови су покривени снегом, па се беле. С једног брда угледасмо Дрину, како се вијуга према северу. Други батаљон је већ добио застанак, а онда је и нашем батаљону наређено да преноћимо и да се, зором, пребацимо преко.

У мојој чети, крај једне ватре, окупили се Хомољци и певају на влашком о Дрини. Први пут је виде, па препричавају доживљаје својих очева из првог светског рата који су се десили ту, крај ове реке.

Мраз се пробија кроз наша изанђала сељачка одела, до самих костију. Пођемо по грање и у врбацама, крај саме воде, наиђемо на ровове, и у њима на лешеве немачких војника.

Сутрадан се пребацујемо преко Дрине. Снег веје и страшно је хладно. Зима је у Босни сурова».¹⁶⁴

»Разлеже се марш наше блех музике. Бубањ убојно лупа. Труба позива на јуриш... Јединице прелазе у Босну на своје нове задатке. Чамци преносе борце, коње, оруђа - хлеб. Ори се песма помешана шумом таласа - песма совјетских лађара: "Красниј флот! Красниј флот"... Ослободилачка војска гони фашисте.

Прешли смо Дрину. Наша 19. бригада добила је задатак. Ето и Босне! - земље у којој су се одиграле толике страхоте и зверства почињена од стране фашистичких хијена... Овде преко Дрине другојачије се говори - живи. Мало необично за нас Србијанце. У њиховом изговору, нагласку - земљака Давида Штрпца, огледа се читав нов свет за нас, који је под нарочитим условима живео. Свуда око нас чује се шапат снежних планина: ту се води крвави бој за слободу... «¹⁶⁵

Последњи делови 19. бригаде прешли су из Србије у Босну 28. децембра 1944. Борци су увелико размишљали о новој, 1945. надајући се да ће то бити година у којој ће пушка утихнути и да ће рату бити крај!

¹⁶⁴) Из казивања Војислава Вуковића, борца 2. чете 2. батаљона 19. бригаде; изјава код аутора.

¹⁶⁵) ЈЈЗ чланка Д. Маринковића »Кроз Босну«; »Борац«, лист 25. дивизије бр 1/1945; Архив VII, Шк. 58, рег. бр. 1/4.